

ההגנה המרחבית בספר – חיונית כתמיד

גרשון הכהן¹

* * *

מדוע נמוג מרכיב ההגנה המרחבית ביישובי הספר? במאמר מוצג תפקיד ההתיישבות בדוקטרינת ההגנה המסורתית של צה"ל – ככוח השומר על האחיזה של מדינת ישראל בשטח. לאור האיום החדש-ישן המתפתח בספר נטען במאמר כי יש לחזור לגישה המשלבת בין כוחות צבא סדירים לבין אזרחים בני המקום. איום חדירת כוחות אויב בקווי העימות מחייב את צה"ל להשתחרר מתפיסת פינוי היישובים בחירום ולהפכם לרכיב מערכתי הגנתי תומך למאמץ הצבאי העיקרי. יתרה מזו, הוא מציע לראות את מרחב הספר כמרחב חיכוך פוטנציאלי להתהוות חדשה.

* * *

בסיום מלחמת העצמאות, ד' באב התש"ט (15 באוגוסט 1949), הונחה על שולחן הכנסת הצעת "חוק שרות ב[ליטחון, תש"ט–1949". בדברי ההסבר להצעת החוק פירט שר הביטחון דוד בן גוריון ארבעה סוגי שירות ביטחון:

1. כוח קבע סדיר מצומצם – כוחות קבע ביבשה באוויר ובים – שיעבדו בהתנדבות לפי חוזה;
2. טירוניס בני 18 ועולים עד גיל 26, בגיוס חובה;
3. מערך המילואים – "עתודות";
4. יישובי הספר – מתיישבים "החיים על משקם ועבודתם שיצוידו יאומנו ויבוצרו במיוחד לשמש חומת מגן ראשונה במקרה של התפרצות האויב".

כאן הונחו אבני היסוד התפיסתיים לבניין כוח צה"ל. בכל הקשור לשלושת המרכיבים הראשוניים ממשך צה"ל לבטא את קווי היסוד הארגוניים שנקבעו בתש"ט. ראוי לברר מדוע המרכיב הרביעי – ההגנה המרחבית בספר – הלך ודעך עם השנים? בניגוד למורשת העבר לא זו בלבד שהמתיישבים ביישובי הספר אינם מאורגנים יותר כרכיב מערכתי במגננה, אלא שמערכת הביטחון מתכננת לפנות אותם בשעת חירום במסגרת תכנית כוללת לפינוי אזרחים מקווי העימות בגבול הצפון ובגבול עוטף עזה. בימי תרגיל הגיס שנערך בספטמבר בפיקוד הצפון, פרסם הכתב הצבאי אלכס פישמן את הידיעה הזאת: "שינוי במדיניות ההגנה של ישראל: במקרה של מלחמה עם חיזבאללה או חמאס, יפנו לא רק

¹ אלוף (במיל') גרשון הכהן.

היישובים הקטנים הצמודים לגדר, אלא גם ערים סמוכות".² ובכך מדוע נמוג מרכיב ההגנה המרחבית ביישובי הספר:

תפקיד ההתיישבות בדוקטרינת ההגנה של צה"ל

מאז ראשית המפעל הציוני יועד לרשת היישובים ולמתיישבים בספר (frontier) תפקיד מרכזי בתפיסת ההגנה. על תרומת מתיישבי גוש עציון במלחמת העצמאות להישגי המערכה על ירושלים כתב יגאל אלון:³

מאז ייסוד פתח תקווה ועד הקמת המדינה בתש"ח, חפפו למעשה תחומי ההתיישבות היהודית וההתיישבות החלוצית, את תחומי ההיאחזות והשליטה העברית בארץ ישראל. כל ערי הארץ שהיו מעורבות, או לפחות גובלות עם יישובים ערביים, כל הקיבוצים המושבים, המושבות והשכונות שימשו בסיסים ומבצרים להגנה עצמית ולהגנת היישוב היהודי כללותו.

גישה זו המשיכה להתקיים גם בימים לאחר הקמת המדינה ותקפותה לא רק שלא פחתה, אלא אף התעצמה. במקום שבו לא התקיימה נוכחות מתיישבים אזרחים, התקשתה המערכת הביטחונית לממש את ריבונות המדינה. כך איבדה מדינת ישראל את אחיזתה הריבונית באל-חמה.

בהסכם שביתת הנשק עם סוריה שנחתם ב־20 ביולי 1949, נקבע אזור אל-חמה כאזור מפורז המצוי בריבונות ישראלית. ב־4 באפריל 1951 נשלח לאזור אל-חמה כוח צה"ל ככוח סיור משטרת. כוח סורי פתח באש שהרגה שבעה מחיילינו. מאז ועד מלחמת ששת הימים איבדה ישראל את אחיזתה בשטח. אילו היו שם מתיישבים אזרחים, יתכן שמדינת ישראל הייתה מתעקשת יותר לשמר את אחיזתה במקום. כך קרה גם במובלעת הר הצופים בשנים 1949-1967.

הכפר עיסווייה היה כולו במרחב הריבוני הישראלי. בתחילה הוא היה נטוש, אך במשך השנים, בתמיכת הלגיון הירדני, חלחלו אליו בהדרגה אזרחים פלסטיניים שהרחיבו את אחיזתם גם בשדות ובמטעי הזיתים. "פסע אחר פסע הצטמצמה המובלעת הישראלית על ההר. במובלעת הירדנית התנהל תהליך הפוך" כך תאר את התהליך אלון עוזי נרקיס, מפקד פיקוד המרכז דאז, וסיכם בהעלאת השאלה: "האם אצדק אם אסכן חיי חיילים נוספים למען הגנה על חלקת קרקע זעירה שאין בה תועלת לאיש?"⁴

² אלכס פישמן, "סיוט השייטת, הערפל מתפורר", ידיעות אחרונות, 11 בספטמבר 2017.
³ דב קנוהל, גוש עציון במלחמתו, (ירושלים: ההסתדרות הציונית, 1957), הקדמה מאת יגאל אלון.
⁴ עוזי נרקיס, אחת ירושלים, (תל אביב: עם עובד, 1975), 30-31.

מבנה משוחזר של חומה ומגדל בתל עמל – ניר דוד. תקופה בה יישובי הספר היו חלק מן ההגנה המרחבית (ויקיפדיה)

במאבקים מסוג זה יש לרכיב ההתיישבות האזרחי תפקיד חיוני שאינו יכול להתממש על ידי כוח צבאי. טענה זו מתייחסת למתרחש בכלל קווי העימות, לאו דווקא במרחבי ספר כמו יהודה ושומרון, אלא גם במרחבי הגליל והנגב. כוחות הביטחון כשלעצמם לא רק שהם אינם מספקים מסה של נוכחות רצופה, הם גם אינם רגישים דיים לשינויים המתרחשים בשטח והפוגעים באינטרסים הלאומיים הריבוניים. המאבק שהתקיים בגבול סוריה ישראל לפני 1967, מדגים את דוקטרינת הביטחון הישראלית באופן שבו שולבו האזרחים בספר במאמץ הצבאי. במאבק למימוש הריבונות באזורי מריבה בקרבת הגבול התבקשו החקלאים לעבד את השדות בקרבת הגבול עד המטר האחרון, גם בשטח המפורז, למרות הידיעה שהדבר כרוך בתקריות אש שאף יצאו לעיתים משליטה. האם שילוב האזרחים היה מוצדק במבחן המקצועי הצבאי? האם הוא היה ניתן להנמקה במבחן עלות-תועלת כלכלית? למפקדי צה"ל באותם ימים, רב־אלוף דוד אלעזר שנשא בתפקיד מפקד פיקוד הצפון ולרב־אלוף יצחק רבין, הרמטכ"ל, לא היה ספק בצדקת מאבק זה ובחיוניות שילוב האזרחים החקלאים.

ישראל בר שנשא בשנותיו הראשונות של צה"ל תפקיד מקביל לראש אגף התכנון, היטיב לנתח ולנסח את תפקידה המשלים של ההגנה המרחבית, בתפיסת הביטחון הישראלית. כך הוא הסביר בספרו, "במעגל בעיות הביטחון":

יש סבורים שחלק זה (ההגנה המרחבית) של המערכת הביטחונית שלנו אינו אלא פרי התנאים ששררו בארץ לפני תקומת המדינה. ולכן יש לראותו כתופעה חולפת, שעתה עבר זמנה. אולם הערכה מעין זו מוטעית מיסודה. העקרונות שעליהם מבוססת ההגנה המרחבית, הם ארגון מ[נ]ליציוני של האוכלוסייה, על מנת לעמוד בפני מי שתוקף את מקום מגוריה ועבודתה. ובכך שילוב בין תא היצירה הכלכלית ותא ההתגוננות הצבאית, עקרונות אלה שימשו קו מדריך לכוחות הביטחון של עמים רבים בדברי הימים [...] חיסכון כוחות מזה ומניעים מוסריים המגבירים את כושר העמידה מזה. לכן אנו מוצאים בתולדות המלחמה ובייחוד של מדינות צעירות, וקטנות אשר נאבקו על חירותן, מערכת של הגנה מרחבית, כמשענת והשלמה הכרחית לכוחות הסדירים.⁵

הגישה המיוצגת בדברי ישראל בר מתבססת כמובן על היכרותו עם לקחי מלחמת העולם השנייה. המלחמה אכן שינתה מאז את צורתה ואת הגיונה, אולם דווקא במאפייניה החדשים בלחימה כנגד ארגוני טרור וגרילה הפועלים מתוך האוכלוסייה האזרחית ובנוכחותה, נוספו ממדים חדשים לנחיצות התארגנות הגנתית ביישובים הפרושים במרחבי הספר. לנוכחות ההתיישבות במרחב יש תפקיד פעיל ביצירת התנאים להתמודדות יעילה יותר של הכוח הצבאי הסדיר.

בעידן המלחמה החדשה גישה המשלבת בין כוחות צבא סדירים לבין אזרחים בני המקום הפכה להגיון ולצורך השעה. מתוך אילוצי לגיטימציה ושיקולים מדיניים באזורי סכסוך מוטל על האזרחים המתגוררים באזורים אלה תפקיד הולך וגדל בהובלת המאבק לקידום אינטרסים לאומיים. כך קורה לדוגמה במאבק הפלסטיני ברצועת עזה להרחבת מרחב הפרימטר החקלאי בגבול או מרחב הדיג בחופי עזה; כך קורה בהתפשטות הסינים בים הסיני באמצעות אלפי סירות דיג אזרחיות; וכך קורה בקווי המתאר השיטתיים של פעולת הרוסים בגיאורגיה ובאוקראינה. מנגד לתפיסה זו ומן המקום המבקש להעמיד גם את מדיניות הביטחון על רציונל כלכלי בחישובי עלות-תועלת, הולך ומוצג מרכיב ההתיישבות החלוצית בספר כנטל על שגרת הביטחון. בשונה מתפיסת הביטחון המסורתית בתפיסה ההולכת ומתקבעת מוצגים היישובים הישראליים בספר יותר ויותר כנטל ביטחוני נוסף שבלעדיו היה ניתן, כביכול, לצמצם כוחות ולחסוך בעומס

⁵ ישראל בר, במעגל בעיות הביטחון, (ירושלים: עם עובד 1956), 241-242.

המשימות. לפני כשש שנים, בהיותי מפקד המכללה לביטחון לאומי, נשלחו אלי שלושה צעירים עובדי משרד האוצר – "נערי אוצר" – לברר בהיבטי עלות־תועלת כלכליים את הצידוק לפריסת יישובי קו עימות בקרבת הגבול, כדוגמת נח"ל עוז בעוטף עזה. הם ביקשו לבחון במעטפת המשימות היומיות המוטלות על כוחות הביטחון: כמו הוצאת ילדים לבית הספר באוטובוס ממוגן ואבטחת חקלאים בשדות בקדמת הגבול, כמה כסף היינו חוסכים בסדר הכוחות ובמעטפת המטלות, אם היינו מעבירים את היישוב למקום בטוח יותר. בתגובתי הראשונה אמרתי שבן-גוריון היה מגלגל אותם במדרגות. גישתם מיישמת מגמה הרווחת בעולם המערבי הליברלי להפרדה בין מרכיבים צבאיים מוסדיים המופקדים באופן בלעדי על הפעלת הכוח לבין המרכיב האזרחי האמור להתמסר לחיי האזרחיים.

המסד התפיסתי־ערכי להפרדה בין אזרח לחייל

נוח למדינה לשלוט באזרחיה כשהם עסוקים במיצוי חייהם הפרטיים ומשליכים יתבם על מנגנוני המדינה המוסדיים. זה מצליח עד למבחני שעת החירום – עד להתפרצות משבר מקיף המביא את המערכת המוסדית לאובדן שליטה. הסרט דנקירק שעלה לאקרנים בשנה האחרונה, היטיב להציג כיצד ברגע המשבר, עם קריסת המערכת הצבאית, היו אלה אזרחים מתנדבים באלפי ספינות קלות פרטיות, שהעניקו למערכת הצבאית רשת ביטחון וחילצו בהצלחה מעל 300,000 חיילי הממלכה מן המצור בדנקירק.

הדיון מתחבר בנקודה זו לבירור מערכת הזיקות הרצויה במדינה דמוקרטית בין האזרח והחברה האזרחית לבין המדינה ומנגנוניה. הסדרת הסוגיה מנקודת מבט ליברלית חותרת ככל הניתן להפרדה דיכוטומית בין חייל לבין אזרח ובין מחנה צבאי לבין יישוב אזרחי. שילוב שיטתי של אזרחים בהגנה המרחבית נתפס בתוך כך כאנומליה השייכת לסדר חברתי שעבר זמנו. בהשפעתה הגוברת של גישה זו על מערכת הביטחון וצה"ל נוצר צמצום הולך וגובר של מרכיב ההגנה המרחבית האזרחית. חשוב להדגיש כי בעניין זה, כמו בעניינים אחרים, בן-גוריון ומפלגות הפועלים החלוציות, ממש לא החזיקו בעמדה ליברלית. משהו אכן השתנה: בראשית דרכן נשאו מפלגות הפועלים את דגל החברה המגויסת, אולם בהדרגה הן החליפו אותו בדגל החברה האזרחית הליברלית. בעשורים האחרונים מפלגות הפועלים הישראליות אכן עברו מאוריינטציה סוציאליסטית קולקטיבית לאוריינטציה ליברלית סוציאל־דמוקרטית.

עם דעיכת האתוס החלוצי גברה הדרישה האזרחית מן המדינה להעניק לתושבי הספר אותה רמת ביטחון המתקיימת בתל אביב. בשל העדר מסד ערכי לתבוע מהאזרח בספר שותפות

למטלות הביטחון מתוקף שליחותו החלוצית, נוצרה המגמה להשקעת משאבי עתק בהגנת ההתיישבות בקווי העימות, עד כדי ציפייה להענקת הגנה מושלמת, דוגמת המאמץ לאיתור המנהרות בגבול עזה ולסיכולן.

חלוצים ביישוב מגדל בתקופת העלייה השנייה 1912 (ויקיפדיה)

בראשית ימי האינתיפאדה שפרצה בדצמבר 1987, העז יצחק רבין כשר הביטחון להציב בפני ביקורת המתנחלים את ציפייתו מהם לכוח עמידה, כפי שמצופה מאזרחים חלוצים במרחב הספר. ואומנם דעיכת האתוס החלוצי מסבירה כיצד דווקא לנוכח ההישג המבצעי של כוחות צה"ל בפריצת דרך לאיתור המנהרות ולסיכולן תושבי היישובים בקרבת גבול עזה ממשיכים להביע את דאגתם מן האפשרות שלמרות ההישג עלולה להיוותר מנהרה נוספת בלתי מאותרת, שדרכה יגיח האויב. מול חרדת התושבים ראוי לתאם ציפיות: גם היעיל שבצבאות אינו מסוגל להעניק מערכת הגנה הרמטית. גדרות וחומות על אף נוכחותן המרשימה במרחב, מספקות מענה טכני שתמיד יוכל אויב נחוש לעוקפו. בדיוק בשל כך במרחב הספר צריכים להתיישב חלוצים ולא אזרחים רגילים. צה"ל ומערכת הביטחון זוכים כמובן להערכה רבה על מאמציהם, אולם לא די בכך.

בהתאם להכרה זו כוננה תפיסת בן-גוריון רשת הגנה וביטחון בשילוב הצבא והאזרחים. הצבא בפעולתו השוטפת במעגל הקדמי, והאזרחים החמושים במעגל שני כרשת ביטחון. בתיאום הציפיות מומלץ גם כיום לשוב אל דברי בן-גוריון: "המלחמה הזעירה בספר איננה תופעה חדשה. היא הייתה בצורה זו או אחרת מנת חלקה של ההתיישבות הציונית, החל מימי העלייה הראשונה והשנייה ואזרחי מדינת ישראל יצטרכו להתרגל ולחיות עם תופעה זו עוד שנים רבות".⁶

כבעבר גם בימינו יש להתארגנות האזרחים ביישובי הספר תפקיד משמעותי במאמץ הביטחוני הכולל כמרכיב כוח מקומי במערכת ההגנה. בנקודת מבט זו היישובים בספר לא רק שאינם נטל על כוחות הביטחון, אלא שבהתארגנות נכונה במימוש יתרונם כבני המקום הם רכיב מערכתי תומך למאמץ הצבאי העיקרי.

מרחב הספר כפוטנציאל וכהזדמנות

הקושי הטמון בתפיסה הליברלית לקיום הגנה מרחבית על בסיס אזרחים קשור בין היתר בקושי הטמון בגישה זו להכלת החריגות הטמונה ברעיון הספר (frontier). ממדינה ריבונית מתוקנת ויעילה מצפים לקיים רצף ריבוני אחיד על פני כל מרחב המדינה, ללא הבחנה מוסדית בין המרחב הנתון לשליטה ריבונית סדורה לבין מרחב הספר. לעומת זאת האתגרים הטמונים בספר תובעים לעיתים שבירת מוסכמות ויישום צורות פעולה שונות וחריגות מאמות המידה המקובלות. כדוגמה נתבונן בבעיה פשוטה לכאורה שמרגע הוּרְתָה היא נתמכה בידי מרכז הקונצנזוס הישראלי, ולמרות זאת הטיפול בה נחסם במבוך שלטון החוק והמנהל התקין בשל חוסר יכולתו להחריג את צורכי הספר.

במצוקה הביטחונית שנוצרה ביישובי עוטף עזה לאחר ההתנתקות בקיץ 2005, התחוללה נטישה חלקית של מתיישבים. על מנת להתגבר על אוירת הנטישה קלטו בקיבוצים אנשים צעירים שוכרי דירות, חלקם סטודנטים ממכללת ספיר הסמוכה. לכולם – מראשי המועצות האזוריות ועד שר הביטחון – היה ברור כי אכלוס מלא של יישובים אלו הוא אינטרס ביטחוני לאומי מובהק. אולם לא כך נראו הדברים מנקודת מבטם הנוהלית של משפטני מנהל מקרקעי ישראל. מבחינת הנוהל החוקי מעמד הקרקע המוחכרת לקיבוץ מיעד אותה לחברי הקיבוץ בלבד, והוא אינו מאפשר להשכיר דירות בקיבוץ לצד ג'. הטיעון המשפטי הִסְבִּיר כי החוק במדינה מתוקנת אינו יכול להבחין בין דין השכרת דירות לצד ג' בקיבוץ נחל עוז בספר לבין דין

⁶ בר, במעגל בעיות, 196.

השכרת דירות בקיבוץ שפיים במרכז הארץ. פרופסור זאב צחור, נשיא מכללת ספיר באותו זמן, פנה לכל הנוגעים בדבר בבקשת עזרה לפתרון הבעיה. אף אני פניתי בעניין לאיתן ברושי, עוזר שר הביטחון להתיישבות. הבעיה נותרה בעינה ללא פיתרון. אותו קושי מתגלה גם בחוסר היכולת להכיר בחריגות המכוננת את אורח חיי איש הספר כאזרח חמוש הנושא בנטל מאבק לאומי באזור חיכוך לבין האזרח בתל אביב.

סדרני החוק, במיוחד בתפיסת שלטון חוק ליברלית, מגלים קושי להתמודד עם השוני הנדרש בין דפוס ההיגיון והנהלה המוביל את פעילות המדינה במרחב הסדור, לבין דפוס ההיגיון והנהלה החריג הנדרש למצוקות הספר. לנוכח מתחים אלה עומדות בפני ה"מדינה המתוקנת" שלוש אפשרויות יסוד:

1. **כפיית החוק**: במגמה להסדיר גם באמצעות הפעלת מנגנוני כוח את יישומו של חוק אחיד, בריבונות רציפה על פני כל המרחב. זה ההיגיון שהוביל השופט גולדברג לפתרון התפשטות התיישבות הבדואים הבלתי מוכרת בנגב.

2. **ויתור מודע**: ההכרה בחוסר היכולת להסדיר את ההפרעות והחריגות המתרחשות באזורי החיכוך במרחב הספר מובילה להתכנסות מרחבית של המדינה אל המרכז הנשלט כחוק. מדובר בויתור מראש על המאבק לשליטה במרחב החריג. זו לדוגמה ההנמקה להצעה להעביר את השכונות הפלסטיניות בירושלים, השוכנות מעבר לחומת ההפרדה, לרשות הפלסטינית.

3. **הדרך השלישית – הדרך הדואלית**: גישה היברידית שהשקפת עולמה הבסיסית מקבלת, כדבר טבעי ולא כתקלה, את ההבדל המתקיים בין המרחב הסדור לבין מרחב הספר. את החריגות המתרחשת במרחב הספר כאזור חיכוך, תופסת גישה זו כהזדמנות. המתחים בין ההגיונות השונים המגולמים בכל אחד מהמרחבים, מבטאים פוטנציאל ראוי למיצוי. לפי גישה זו טמון בניהול נכון של זיקות הגומלין בין המרחבים המפתח לעיליות המדינה במימוש ריבונותה. המדינה הליברלית בשאיפתה לשלטון החוק באחדות מונוליתית מתקשה כמובן באימוץ דרך זו.

ההבדל בין תפיסת הספר כתקלה הדורשת תיקון לבין תפיסת הספר כמרחב המגלם פוטנציאל, מושתת על גישות שונות בבסיסן לא רק ביחס לתופעת המדינה, אלא גם ביחס לתפיסת האדם ומקומו בסדר הקוסמי. בדימוי הרווח בגישה ליברלית ספר הוא אזור חיכוך – מקום של פורעי חוק ואלים. זה לפעמים נכון, אבל זה אינו המאפיין העיקרי בתופעת הספר. ספר הוא קודם כל מושג המתאר מרחב ביניים המצוי בחיכוך בין ישויות מנוגדות, כמו ים ויבשה ומדבר

וציוויליזציה. לעיתים המעבר בין הישויות חד וברור, לדוגמה בגבול שאינו מותר מרחבי ביניים, ולעיתים הוא מעומעם ונייד כמו ברצועת החוף במעבר בין גאות ושפל. סדרני חוק מודרניים ובמיוחד סדרנים ליברליים מתקשים להתנהל במרחבי ביניים. כאן מתחיל סיפור הספר כמרחב ביניים תרבותי, כאזור חיכוך שנדרשים אנשים חלוצים למיצוי הפוטנציאל הגלום בו.

תיאור זה מאפשר שתי נקודות מבט על המתחולל במרחב הספר. האחת מתמקדת בממד הנגטיבי, בסלידה מהכורח הנלווה לחיכוך, בחרדה מגילויי היחלשותה של עוצמת שלטון החוק המדינתי ובמעבר ההדרגתי מן המרכז השלטוני אל אזורי השוליים המדינתיים. נקודת המבט השנייה מתמקדת בממד החיובי, בזיהוי הפוטנציאל הטמון במרחב הספר כמרחב חיכוך מעצב, אקטיבי ומחולל התהוות חדשה. בין שתי נקודות המבט קיימת מחלוקת הנובעת ממטפיזיקה מדינית וחברתית שונה. בנקודת המבט הנגטיבית המרחב המדינתי המתוקן, המתבסס על הגיון היררכי השולט מן מרכז השלטוני אל מרחבי השוליים, צריך לבסס הגמוניה ריבונית רצופה. בנקודת המבט החיובית מדובר במערכת זיקות דואלית בין המרכז השלטוני ההגמוני המתקיים במרחב הציוויליזציה המפותחת, לבין מרחב הספר הפתוח להתהוות מתוך חיכוך.

דווקא האתוס האמריקאי, במקום המרכזי שתפסה בו ההליכה אל הספר כתהליך תרבותי מכוון בעיצוב האומה, מייצג את הגישה החיובית אל תופעת הספר. במאמר שהפך, מאז נכתב בסוף המאה ה-19, לאייקון בתפיסת האתוס החלוצי האמריקאי, כתב הוגה הדעות פרדריק טרנר:

"הדמוקרטיה האמריקאית לא נולדה מתוך חלומותיו של הוגה דעות, ואף לא הובאה באניית ה'מיפלואאר' אל פלימות, היא נוצרה ביערות אמריקה ונוצרה בכל מגע עם ספר (frontier) חדש. לא הקונסטיטוציה אלא האדמה החופשית יצרו את הטיפוס הדמוקרטי של החברה באמריקה".

ובכן הייתה זו התנועה הלאה, ממושבות החוף אל הבלתי נודע ממערב, שקיבעה בתודעת החלוצים האמריקאית את מושבות החוף כמולדת. אלמלא כן יתכן שאנגליה והולנד, ארצות המוצא של המתישבים, היו ממשיכות להתקיים בתודעתם כמולדת. החיכוך בספר הפתוח עיצב אם כן בזיקת גומלין, גם את המרחב הסדור והנשלט, לא פחות מאשר להפך.

זו הייתה התפיסה הקוסמולוגית-אתית שבמסגרתה פעלו מנהיגי תנועות הפועלים החלוציות, ושמתוכה נבעה ההכרה בתפקידם החיוני של מתיישבים חלוצים במאבק לכינון השליטה במרחבי הספר. זו הייתה התשתית האתית שעליה נוסד מערך ההגנה המרחבית.

תרומת ההתיישבות לצה"ל בהענקת מטה של נוכחות במרחב

יותר משצה"ל שומר על המתיישבים, מסייעת נוכחותם שם ליעילות פעולתו של צה"ל בסדר כוחות מינימלי. את פונקציית המטה להחזקת המרחב ממלאים האזרחים. בממד התודעתי הכולל עצם מגמת הפריסה ההתיישבותית מעצימה את האופן שבו נתפסת נוכחותנו וריבונותנו בעיני האחרים. באופן מסורתי, עוד בעידן העות'מני ולנוכח הכורח לשרוד בסביבה נתונה לשינויים ולתהפוכות פוליטיות, למד בן המזרח התיכון לבחון מידי יום האם נכון מבחינתו להמשיך לשמור אמונים לשלטון הקיים. הגיון זה מתמצה היטב בפתגם הערבי: "נחנא מעא אל חיט אל וואקף" ופירושו: אנחנו עם הקיר האיתן. לפי היגיון זה הרחבת יישוב מתפרשת כמגמה המציבה את נוכחותנו במרחב כאיתנה, ועל כן הכרחי וראוי לשתף עימה פעולה. בשיחה עם שיח' טהאר אבו סאלח, המנהיג הרוחני של כפרי הדרוזים בגולן, הוא התלונן בפניי על איהוודאות לגבי עתיד השליטה הישראלית בגולן. גם הצהרת ראש ממשלת ישראל באביב 2016 על האחיזה של מדינת ישראל בגולן לנצח אינה עושה כל רושם, כי היא נבחנת בעיניו בעיקר במבחן המעשה. בלי הרחבה ממשית של ההתיישבות הישראלית בגולן, הסביר, הוא ימשיך לשבת על הגדר, כי מי יודע מה ילד יום. "כשיהיו כאן מאה אלף יהודים אתייחס אחרת. בינתיים אני נוסע בגולן בלילה ורואה סביבי רק חושך".

עיבוד חלקות חקלאיות

במארג הכולל של מאמצי הביטחון יש להתיישבות תפקיד מרכזי ביצירת נוכחות חקלאית המרחיבה את ממדי הנוכחות הכוללת הנדרשת לשליטה במרחב. החקלאי ומחרשתו היו כלי הכרחי ובלעדי במאבק למימוש ריבונות, והם אף הוכרו באופן זה. מצב זה ממשך להתקיים היום באמצעות פעולת החקלאים בגבול רצועת עזה, בבקעת הירדן ואף באזורים נרחבים במרחב הפתוח בין היישובים ביהודה ושומרון.

לנוכחותו של החקלאי הישראלי יש תפקיד יומי במאבק הבלתי נפסק למניעת פלישה עוינת וכוחנית לקרקעות המדינה. במרחבים הנתונים למאבק או הנמצאים בקרבת הגבול, יש לפעילות החקלאית תפקיד מכונן בהשלטת ריבונות ובקביעת משטר הגבולות. בנוסף הנוכחות האינטימית של החקלאי במרחב מכפילה את כוחות הביטחון המוסדיים המושקעים בהגנת המרחב ובמניעת טרור. לדוגמה, היה זה חקלאי ממטולה שמצא במטע בסמוך לגבול לבנון חבילת מטעני נפץ שהוסלקו שם על ידי חיזבאללה לשם העברתם לידי חוליית טרור מפנים מדינת ישראל. זו היתה תפיסת הביטחון הישראלית מראשית חידוש ההתיישבות.

סיכום

במכלול טענותיי הסברתי את התרומה הביטחונית המוענקת למערכת הביטחון, אם משלבים את המתדיישים כגורם נחוץ במערכת המאמצים הכוללת. זו הייתה מורשת תפיסת הביטחון מאז ראשית הציונות, והיא ממשיכה להיות נחוצה ואפקטיבית. מאז ימי הרמטכ"ל רפאל איתן שחידש אחרי מלחמת יום כיפור את ארגון האזרחים ביישובי הספר ואת חימושם, הלך ודעך מרכיב זה בתפיסת ההגנה של צה"ל. לנוכח אתגרי ההגנה החדשים בקווי העימות ומול איום גובר של חדירת כוחות חיזבאללה וחמאס לשטחנו מעבר לקוי הגבול, שילוב המתדיישים בהגנה המרחבית יכול להרים תרומה משמעותית. השילוב יאפשר בעיקר למצות באופן מיצוי נכון ויעיל יותר את כוחות צה"ל הסדירים בשעת חירום.

חברים ותיקים ביישובים מתלוננים כיום על התכניות לפנות גם אותם בזמן חירום במקום לגייסם ולארגנם להגנת היישוב. ראוי להקשיב לתביעת התושבים לשלבם כחיילי מילואים מגויסים להגנת ביתם. גם אדם שעבר את גיל 70, איש או אישה, במיוחד אם הוא תושב המקום, יכול להיות יעיל בתפקידי הגנה כשהוא פועל מעמדה ניחת. כמובן שנדרש לכך לא רק מאמץ לארגון ולחימוש מחודשים של התושבים, אלא גם כינון מחודש של אתוס השליחות החלוצית בספר. בלקחי מלחמת העצמאות סיכם יגאל אלון:

האסטרטגיה ההתיישבותית הייתה ללא ספק היסוד האיתן שעליו הושתתה הגנת היישוב ומכוחה הושג הניצחון [...] על אף הדאגות והקשיים שהסבו היישובים ל'הגנה' ולמוסדות המיישבים בימי שלום ובימי מלחמה, היישובים היוו למעשה גורמים שריתקו כוחות אויב ושימשו לנו בסיסי זניקה, בשלב קרבות התנופה⁷.

בסיכום מלחמת העצמאות כתב בן גוריון: "הגענו לניצחון בשלושה נתיבים: בנתיב האמונה, בנתיב היצירה החלוצית, בנתיב הייסורים"⁸. ערכים אלה מממשיכים להיות תנאי לניצחוננו והם מתבטאים בעיקר באזורי הספר – בשילוב הנכון הממשיך להידרש בין הכוח הצבאי הסדיר לבין המתדיישים האזרחים.

7 יגאל אלון, מערכות פלמ"ח – מגמות ומעש, (הקיבוץ המאוחד, תשכ"ז), 286.
 8 דוד בן-גוריון, "דברי הקדמה", בתוך: תולדות מלחמת הקוממיות, מערכות, 1959), 39.

רשימת מקורות

- אלון, יגאל. מערכות פלמ"ח – מגמות ומעש. הקיבוץ המאוחד, תשכ"ז 1965.
- בן-גוריון, דוד. "דברי הקדמה", בתוך: תולדות מלחמת הקוממיות. מערכות, 1959.
- בר, ישראל. במעגל בעיות הביטחון, ירושלים: עם עובד בשיתוף מועצת פועלי. 1956.
- נרקיס, עוזי. אחת ירושלים. תל אביב: עם עובד, 1975.
- פישמן, אלכס. "סיוט השייטת, הערפל מתפזר". ידיעות אחרונות, 11 בספטמבר 2017.
- קנוהל, דב. גוש עציון במלחמתו. ירושלים: ההסתדרות הציונית, 1957, הקדמה מאת יגאל אלון.